

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ «ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ»

**Διαφωτισμός και φιλελληνισμός,
παιδεία και έθνος**
Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (15-17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)

Επιμέλεια
Μαρία Μανδαμαδιώτου

ΠΑΤΡΑ 2023

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ «ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ»

**Διαφωτισμός και φιλελληνισμός,
παιδεία και έθνος**
Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ (15-17 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021)

Επιμέλεια
Μαρία Μανδαμαδιώτου

ΠΑΤΡΑ 2023

Εικόνα εξωφύλλου:

Λεπτομέρεια από τη Χάρτα του Ρήγα, όπου εμφανίζεται η φράση «πολλῶν δ’
ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω», από την *Οδύσσεια* του Ομήρου (α’ 3)

ISBN: 978-618-5343-07-1

© 2023 «Στέγη Γραμμάτων “Κωστής Παλαμάς”»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑΔΙΩΤΟΥ, Πρόλογος	5
ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ, Εισαγωγικό σημείωμα: 1821-1830: Από την προ- νεωτερική εποχή στη δημιουργία έθνους-κράτους	6

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ, ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ

1	ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, Διαφωτισμός και Επανάσταση: Η «λογοτεχνική σχολή» του Ρήγα	9
2	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Νικηφόρος Παμπούκης, 1784-1840: Η επίδραση του Διαφωτισμού και το προς την πατρίδα ιερό χρέος	23
3	ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑΔΙΩΤΟΥ, Διαφωτισμός και Επανάσταση στο «επάνω μέρος της Ασίας»: Βενιαμίν Λέσβιος και «ήσσορες» λόγιοι στη Λέσβο και τις Κυδωνίες	34
4	ΜΕΛΙΝΑ ΚΩΣΤΙΔΗ, Το έργο <i>Περί αδικημάτων και ποινών</i> του Τσέζαρε Μπεκκαρία και η Ελληνική Επανάσταση: Ένα best-seller του Διαφωτισμού μεταφρασμένο από τον Αδαμάντιο Κοραή	53
5	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΤΣΙΜΠΑΣ, Όραμα και πραγματικότητα: Η ιδέα της «εθνικής αναγέννησης» στη σκέψη του Αδαμάντιου Κοραή και του Κωστή Παλαμά	66

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΕΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

6	MARTIN KREEB, Ο φιλέλληνας Harro Paul Harring (1798-1870) και η «ελληνική περιπέτειά» του	80
7	MARINA ΜΠΑΝΤΙΟΥ, Η πρόσληψη της Εξόδου του Μεσολογγίου σε τεκμήρια του ελληνικού και διεθνούς Τύπου της εποχής	99
8	TUDOR DINU, Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από ρουμανόφωνες και άλλες πηγές και το ερευνητικό σχέδιο για μία εικονογραφημένη ιστορία της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες	111

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ, ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΓΡΑΦΗ

9	ΡΕΑ ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ, Οι γραμματικές της νέας ελληνικής κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και η μετάφραση του <i>Manuel du voyageur</i> της Félicité de Genlis από τις αδελφές Μακρή	124
10	ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, Όψεις της επαιτείας στη <i>Γυναίκα της Ζάκυνθος</i>	142
11	ANNA ΓΡΙΒΑ, Το τελευταίο ποίημα της Angelica Palli Bartolommei: Η ολοκλήρωση μιας ζωής αφιερωμένης στην ελευθερία της Ελλάδας	158
12	ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΜΠΙΛΙΑΝΗ, Όταν το θέατρο συναντά την ιστορία: Ο <i>Νικήρατος</i> της Ευανθίας Καΐρη και η <i>Εξοδος</i> του Μεσολογγίου της Αντωνούσας Καμπουράκη. Συγκλίσεις και αποκλίσεις	165

**ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ**

13	ΕΥΘΥΜΙΑ ΣΤΑΥΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μεσολογγίτες και Μεσολογγίτισσες στη συλλογή διηγημάτων <i>Μεγάλα Χρόνια</i> του Γιάννη Βλαχογιάννη και το αφηγηματικό μοντέλο των «πιθανών κόσμων» της Marie-Laure Ryan	177
14	ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΠΟΥΛΑ, Οι ραγιάδες του Κωστή Παλαμά	188
15	ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΣΙΟΤΙΝΟΥ, Ο <i>Καποδίστριας</i> του Νίκου Καζαντζάκη και η <i>Αντάρα στ' Ανάπλι</i> του Γιώργου Θεοτοκά: Δύο θεατρικά έργα για τον Ιωάννη Καποδίστρια	200
	ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Αφίσα του συνεδρίου «Όψεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821» (15-17 Οκτωβρίου 2021)	209

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Η «ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ» ΤΟΥ ΡΗΓΑ

Στέση Αθήνη
Τμήμα Φιλολογίας, Παν/μιο Πατρών

Λέξεις κλειδιά: Θούρια, αισθηματικά αφηγήματα, μεταφρασμένη λογοτεχνία, σύμμειξη στίχου και πρόζας

Τη μερικευμένη, και παρωχημένη πλέον, ερμηνεία ότι η ελληνική επανάσταση προέκυψε μέσα από την παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και από τον πόθο του γένους να λυτρωθεί από τον οθωμανικό ζυγό έχει πλέον υποκαταστήσει η συνεκτίμηση των πολλαπλών αιτιών. Ο Αγώνας για την ελευθερία και την ανεξαρτησία ήταν αποτέλεσμα της συνδυαστικής δυναμικής πολλών παραγόντων που προετοίμασαν το έδαφος, ενώ το αίτημα της εξέγερσης δεν περιλάμβανε μόνο την εθνική απελευθέρωση, αλλά και την κοινωνική δικαιοσύνη, την κατάκτηση των ατομικών δικαιωμάτων, την πολιτική ελευθερία (Kitromilides 2021). Ιδιαίτερο βάρος σε αυτή την προετοιμασία αποδίδεται στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού, του κινήματος που προσφυώς χαρακτηρίστηκε ως «επιστήμη της ελευθερίας»,¹ και στη συμβολή τους στην πνευματική ανανέωση και χειραφέτηση του ελληνισμού, την καλλιέργεια του οράματος για έναν καλύτερο κόσμο.² Ο Διαφωτισμός, διανοητική στάση που εκδηλώθηκε σε όλους τους τομείς της δημιουργικής έκφρασης, στην ελληνική του εκδοχή βρήκε γόνιμο έδαφος στα αστικά κέντρα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και στην ελληνική διασπορά στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, ενώ άρχισε να αποκτά αυξανόμενη δυναμική από την επαύριο της Γαλλικής Επανάστασης και εξής (Κιτρομηλίδης 2021).

Εστιάζοντας στο λογοτεχνικό πεδίο, θα ανασύρουμε ένα καλό παράδειγμα δημιουργικής έκφρασης και, ταυτόχρονα, ένα προϊόν συλλογικότητας, που διαλέγεται με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία και σκέψη και απηχεί τις ριζοσπαστικές ζυμώσεις από την «κρίσιμη δεκαετία του 1790», όπως προσφυώς αποτίμησε ο Κ. Θ. Δημαράς (2022) τα χρόνια μετά την έκρηξη – και την εξαγωγή – της Γαλλικής Επανάστασης· ένα παράδειγμα που δεν έπαψε ποτέ να συγκεντρώνει την προσοχή των μελετητών, να φωτίζεται συνεχώς με νέα στοιχεία και να γοητεύει σε κάθε νέα, επιχειρούμενη προσέγγιση και αναπλαισίωση.

Δίκαια η ιστορική μνήμη κατέγραψε ως ενορχηστρωτή αυτής της συλλογικότητας τον Ρήγα Βελεστινλή, του οποίου η σύντομη εκδοτική, λογοτεχνική και ιδεολογικοπολιτική δράση εκτείνεται κατά το διάστημα από το 1790, όταν πρωτοεμφανίζεται στο εκδοτικό πεδίο της Βιέννης, έως το 1797, τη χρονιά της ανακάλυψης των επαναστατικών σχεδίων και της σύλληψης της ομάδας του στην Τεργέστη. Με μικρότερα γράμματα έχουν καταχωρηθεί ορισμένα από τα πρόσωπα που συνέργησαν από τη θέση του εκδότη, του συγγραφέα, του μεταφραστή, του συναγωνιστή ή/και του συμμάρτυρα, ενώ τα ανακριτικά έγγραφα των αυστριακών

¹ Ο χαρακτηρισμός είναι του Peter Gay (1969: 396-447). Πβ. Κιτρομηλίδης 2021: 592.

² Για τη συσχέτιση Διαφωτισμού και Επανάστασης είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος που επέλεξε ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης στην αμερικάνικη έκδοση της κλασικής μελέτης του για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece* (2013).

αρχών αφήνουν να διαφανεί την ύπαρξη ενός δικτύου με πολλές εξακτινώσεις. Αξίζει να υπενθυμίσουμε επιγραμματικά την ταυτότητα των βασικών συντελεστών, οι οποίοι, προερχόμενοι από διάφορες περιοχές του ελληνισμού, συσπειρώθηκαν στους κόλπους της διασποράς στην Αυστρο-ουγγρική Μοναρχία (Βρανούσης 1953· Κιτρομηλίδης 1998· Legrand 1891/1996).

Στον στενό πυρήνα βρίσκονται ο Χιώτης Αντώνιος Κορωνιός, απασχολούμενος με το εμπόριο στη Βιέννη, και ο Κύπριος Ιωάννης Καρατζάς, που, πέρα από τα μεταφραστικά και εκδοτικά του πάρεργα, ήταν νεωκόρος στην εκκλησία της ελληνικής κοινότητας της Πέστης. Συμμετείχαν αμφότεροι στα επαναστατικά σχέδια, συνελήφθησαν μαζί με τον Ρήγα, ανακρίθηκαν και βρήκαν τον ίδιο μαρτυρικό θάνατο.³ Οι ιδεολογικές και ποιητολογικές απόψεις που συμμερίζονταν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για μια βραχύβια «λογοτεχνική σχολή».

Από τους επιζήσαντες της σύλληψης συγκρατούμε τον Θεσσαλό Χριστόφορο Περραιβό, πρόσφατα μετακινημένο από το Βουκουρέστι στη Βιέννη, με σκοπό να σπουδάσει ιατρική· είναι ο μόνος που θα συμμετάσχει στην ελληνική επανάσταση. Στον ευρύτερο, γνωστό μας κύκλο ανήκουν ο έμπειρος τυπογράφος, εκδότης και μεταφραστής Γεώργιος Βεντότης από τη Ζάκυνθο, που εγκατέλειψε το παραδοσιακό κέντρο του ελληνικού βιβλίου, τη Βενετία, για το «εργαστήριον της των Γραικών φιλολογίας», όπως θα αποκαλούσε αργότερα ο Κοραΐς τη Βιέννη· ανάμεσα στις πρωτοβουλίες του συγκαταλέγεται η έκδοση του πρώτου ελληνικού ειδησεογραφικού φύλλου, της ανεύρετης *Εφημερίδος*, που μαρτυρείται από έμμεσες πηγές (Λάιος 1958 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister 2009). Ανάμεσά τους κινείται επίσης ο Κοζανίτης Γεώργιος Σακελλάριος, που είχε ήδη δώσει ενδιαφέροντα μεταφραστικά δείγματα γραφής στον χώρο της δραματουργίας και της αρχαιογνωσίας· σπούδαζε τότε ιατρική στη Βιέννη και η θητεία του κοντά στον περίφημο Βιεννέζο γιατρό Johann Peter Frank ενδέχεται να τον έσωσε από τη σύλληψη, παρότι το ανακριτικό υλικό τον ενοχοποιούσε· αργότερα θα υπηρετούσε γιατρός σε Οθωμανούς αξιωματούχους.⁴ Στην εκδοτική και τυπογραφική παραγωγή δραστηριοποιήθηκαν επίσης οι αδελφοί Πούπλιος και Γεώργιος Μαρκίδες Πούλιου από τη Σιάτιστα, αρχικά ως συνεργάτες του τυπογραφείου Baumeister, όπου τυπώθηκε το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*,⁵ και από το 1792 ως ιδιοκτήτες του, φέροντας σε πέρας την εκτύπωση του *Ηθικού τρίποδος*⁶ και μέρους του *Νέου Αναχάρσιδος* (1797). Η οκτάχρονη ζωή της *Εφημερίδος*, του πρώτου σωζόμενου ειδησεογραφικού ελληνικού φύλλου, όπως είδαμε, που εξέδωσαν μέσα στην ίδια «κρίσιμη δεκαετία», σφραγίστηκε, όπως και η δραστηριότητα του τυπογραφείου, από τα ματαιωμένα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα (Δάρδας 1999· Βρανούσης 1995-2000· Sofou 2007).

Η εκδοτική και μεταφραστική δραστηριότητα του Ρήγα αναπτύχθηκε σε δύο φάσεις, όσες και οι μετακινήσεις του από το Βουκουρέστι στη Βιέννη (1790 και 1796-1797 αντιστοίχως) και, εκτός από τα έργα που προαναφέρθηκαν, απέδωσε τους τίτλους: *Φυσικής Απάνθισμα*,⁷ *Νέα Πολιτική Διοίκησης*⁸ και *Εγκόλπιον [Στρατιωτικόν]*, που

³ Για τον Κορωνιό, βλ. Ζαχαρού-Λουτράρη 1998 και Μύαρης 2006.

⁴ Για τον Σακελλάριο, βλ. Πούχνερ 2009.

⁵ *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, ήτοι βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της γαλλικής διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Βιέννη: Ι. Βαουμάιστερ (1790).

⁶ *Ηθικός τρίπους*. Βιέννη: Μαρκίδες Πούλιου (1797).

⁷ *Φυσικής απάνθισμα. Διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν, Παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού ούτινος αναλώμασιν εξεδόθη, προς ωφέλειαν των ομογενών*. Βιέννη: Τράνερ (1790).

⁸ *Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομυοδανίας*. Βιέννη: Μαρκίδες Πούλιου (1797).

τυπώθηκε, αλλά δεν κυκλοφόρησε. Περιλάμβανε επίσης ένα πλούσιο και ενδιαφέρον χαρτογραφικό έργο,⁹ στο οποίο η γεωγραφική αποτύπωση πλαισιωνόταν με πλούσιο εγκυκλοπαιδικό και ιστορικό υλικό, πληροφορίες για γεγονότα και σημαντικά πρόσωπα, απεικονίσεις αρχαίων νομισμάτων και επιγραμμάτων. Τύπωσε επίσης την εικόνα του *Μεγάλου Αλεξάνδρου*.

Το μαρτύριο του Ρήγα και των συντρόφων του και η θεώρηση του επαναστατικού του εγχειρήματος ως έναυσμα για την απαλλαγή των Ελλήνων από την τυραννία αναγνωρίστηκε έγκαιρα από τους δυο σημαντικότερους εκπροσώπους της πολιτικής σκέψης του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή, ψευδώνυμο συντάκτη της *Αδελφικής διδασκαλίας* (1798), και τον Ανώνυμο Έλληνα της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806). Ωστόσο, λόγω της κατάσχεσης των εκδόσεων από τις αυστριακές αρχές με τη σύλληψη της ομάδας, την καταστροφή τους και από τους λιγοστούς κατόχους τους, την άμεση καταδίκη από το Πατριαρχείο, αλλά και τη διάχυτη ανησυχία που προκλήθηκε στο περιβάλλον της ελληνικής διασποράς, η διάδοση των κειμένων στάθηκε περιορισμένη (Κιτρομηλίδης 2012 και Πατρινέλης 1998).

Αναζητώντας τα αποτυπώματα που άφησε το εκδοτικό του πρόγραμμα μέχρι την έκρηξη της Επανάστασης, η συγκομιδή είναι εξαιρετικά ισχνή και περιορίζεται σε ανατυπώσεις κειμένων του *Ηθικού τρίποδος*.¹⁰ Πάντως, ανθεκτικότερα θα αναδειχτούν τα πατριωτικά άσματα, αφήνοντας συχνά να εννοηθεί ότι είναι ο μόνος καρπός από τη σπορά του Ρήγα που φύτεψε στα πεδία του Αγώνα. Η αντοχή τους στον χρόνο και η γεωγραφική τους διασπορά υπήρξε κάθε άλλο παρά απρόσκοπτη. Το «Ως πότε παλληκάρια», ο επιγραφόμενος «Θούριος» (επίθετο που είχε αλιεύσει ο Ρήγας από τον Τυρταίο με τη σημασία του ορμητικός, σφοδρός, μαινόμενος), είχε ακολουθήσει αναπόφευκτα, ως ένα βαθμό, τις τύχες του επαναστατικού φυλλαδίου *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*, όπου είχε συμπεριληφθεί ως τρίτο μέρος (Κιτρομηλίδης 2000). Το πρώτο μέρος καταλάμβανε η επαναστατική προκήρυξη και το δεύτερο το κείμενο του πολιτεύματος, βασισμένο σε ελληνική μετάφραση του γαλλικού, ιακωβινικού συντάγματος του 1793 από τον Αντώνιο Κορωνιό.

Ο «Θούριος», πατώντας στον ρυθμό ενός μωραϊτικού τραγουδιού, επιδίωκε να εξειδικεύσει και να εκλαϊκεύσει τις πολιτικές αρχές και τις επαναστατικές κινήσεις του ριζοσπαστικού σχεδίου, προσφέροντας συγχρόνως μια διακήρυξη ιδεών, ένα προσκλητήριο πολιτικών και στρατιωτικών συμμαχιών και οδηγίες ενός ανορθόδοξου πολέμου. Η *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*, τυπωμένη παράνομα σε 3.000 αντίτυπα στο τυπογραφείο των αδελφών Πούλιου, λόγω της κατάσχεσης και της καταστροφής του σώματος από τις αυστριακές αρχές και, μολονότι είχαν προλάβει να διοχετευθούν κάποια αντίτυπα στην κεντρική Ευρώπη, στις ελληνικές κοινότητες της Ουγγαρίας, της Τρανσυλβανίας, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη και από εκεί πιθανόν στην Κρήτη και τα ελληνικά νησιά, δεν σώθηκε ούτε σε ένα αντίτυπο.¹¹ Αν σήμερα έχουμε στα χέρια μας τα περιεχόμενα του φυλλαδίου, το οφείλουμε σε απόγραφα χειρόγραφα δηλαδή αντίγραφα του εντύπου.

Ακόμη πιο δυσοίωνη απέβη η θέση των ασμάτων «Ύμνος πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας» και του «Τι

⁹ *Επιπεδογραφία της Κωνσταντινουπόλεως, Νέα Χάρτα της Βλαχίας, Γενική Χάρτα της Μολδοβίας, Χάρτα της Ελλάδος (δωδεκάφυλλη)*. Βιέννη (1797).

¹⁰ Ανώνυμη ανατύπωση του τόμου *Ηθικός τρίπους*. Οφένη [Βούδα]: τυπ. Πανδιδακτηρίου, 1815 και αυτόνομη αναδημοσίευση των έργων *Βοσκοπούλα των Άλπεων*. Πέστη: Μ. Τράνερ, 1811· Βιέννη: Δ. Δαβιδοβίκης, 1822 και *Ο πρώτος ναύτης εις δύο ωδάς*. Βιέννη: Δ. Δαβιδοβίκης, 1819.

¹¹ Υπάρχει, πάντως, η φήμη ότι ελληνικοί κύκλοι επιχείρησαν την ανατύπωση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* σε τυπογραφείο της Λειψίας αμέσως μετά τη σύλληψη της ομάδας. Βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister 2016.

καρτερείτε, φίλοι και αδερφοί». Τα δυο άσματα, που πατούσαν, αντίστοιχα, στον ρυθμό της γαλλικής Καρμανιόλας και ενός γερμανικού τραγουδιού, είχαν συμπεριληφθεί στο *Εγκόλπιον* [στρατιωτικών], το βιβλιαράκι που περιλάμβανε οδηγίες στρατιωτικής τακτικής για τη διεξαγωγή ανταρτοπόλεμου ενάντια στα οθωμανικά στρατεύματα, βασισμένο σε αντίστοιχο εγχειρίδιο ενός αυστριακού συνταγματάρχη· είχε τυπωθεί σε 1.000 αντίτυπα, τα οποία κατασχέθηκαν και καταστράφηκαν (Βρανούσης 1960· Πίστας 1969· Κιτρομηλίδης 1998 και 2000).

Τα πατριωτικά άσματα χρωστούν την επιβίωσή τους στον επιζήσαντα της ομάδας Χριστόφορο Περραιβό. Καταφεύγοντας στην Κέρκυρα των δημοκρατικών Γάλλων το 1798, μέσα στην ατμόσφαιρα του επαναστατικού αναβρασμού και την «εξαγωγή» της Γαλλικής Επανάστασης με πολεμικές αναμετρήσεις, στις οποίες κυριαρχούσε η μορφή του «τυραννοκτόνου» και «απελευθερωτή» Ναπολέοντα, ο Περραιβός τύπωσε τον «Θούριο» και τον «Ύμνο πατριωτικό», μαζί με τον «Ύμνο εγκωμιαστικό προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε εις τον ήχον της Καρμανιόλας», σε σύνθεση δική του. Με την πολιτειακή αλλαγή και την επικράτηση των Ρωσσοτούρκων, το τυπωμένο σώμα οδηγήθηκε στην καταστροφή, από το οποίο σώθηκε ένα και μοναδικό αντίτυπο. Αν όμως η δύναμη της τυπογραφίας αποδείχτηκε ανίσχυρη και απατηλή, η δύναμη της χειρόγραφης και της προφορικής μετάδοσης υπήρξε δραστικότερη. Τα άσματα του Ρήγα γνώρισαν μεγάλη διάδοση στα Επτάνησα· αποτέλεσαν τα πρότυπα για τη σύνθεση θουρίων από τους προσολωμικούς ποιητές Αντώνιο Μαρτελάο και Θωμά Δανελάκη, που διαδόθηκαν πέρα από τα στενά όρια της Ζακύνθου, ενώ ο Σολωμός στη 18^η στροφή του «Ύμνου» θα παρέπεμπε άμεσα στον Ρήγα: «Και του Ρήγα σου απεκρίθη πολεμόκραχτ' η φωνή».¹²

Σταχυολογημένες από τον Αλέξη Πολίτη (2000: 153-155) μαρτυρίες περιηγητών του ελληνικού χώρου από την πρώτη και τη δεύτερη προεπαναστατική δεκαετία, αποτυπώνουν τον ενθουσιασμό που προκαλούσαν τα τραγούδια του Ρήγα. Ο J. C. Hobhouse, που περιηγήθηκε την Ανατολή συντροφιά με τον Byron, κατέγραψε ένα επεισόδιο χρονολογημένο στα 1809 με πρωταγωνιστή τον οικοδεσπότη τους:

Άκουσε το όνομα του Ρήγα και αναπήδησε άξαφνα από τον σοφά, πέταξε τον άβακα, και χτυπώντας τα χέρια του επανέλαβε το όνομα του πατριώτη αναστενάζοντας χιλιάδες φορές με πάθος, ενώ τα δάκρυα έτρεχαν στα μάγουλά του.

Μια άλλη σκηνή, από μεταγενέστερη μαρτυρία του Claude Fauriel, τοποθετείται στα 1817: Ένας Έλληνας φίλος του, ταξιδεύοντας στη Μακεδονία, συναντά σε ένα χάνι έναν νεαρό από την Ήπειρο, ο οποίος τον παρέσυρε στα χωράφια και τον παρακάλεσε να του διαβάσει ένα βιβλίο με στίχους του Ρήγα. Ο νεαρός ακούει με συγκίνηση:

Τα μισάνοιχτα χείλια του έτρεμαν, και ποτάμι τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια του, όλες οι τρίχες του στέρνου του είχαν πεταχτεί, έτρεμαν και αναρριπίζονταν ορμητικά. «Πρώτη φορά ακούτε να διαβάζουν αυτό το βιβλίο;» — «Όχι» απάντησε εκείνος «παρακαλώ όλους τους ταξιδιώτες που περνούν να μου διαβάσουν κατιτί, και το έχω ακούσει ολόκληρο».

¹² Θα πρέπει πάντως να υπενθυμίσουμε ότι οι λέξεις «πατρίδα» και «ελευθερία», με πυκνή παρουσία στα τραγούδια του Ρήγα, θα αποκτήσουν εθνικό περιεχόμενο στη διάρκεια μιας εξελισσόμενης διαδικασίας στα συμφραζόμενα της κορύφωσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού και μέσα από τη διαφαινόμενη προοπτική της εθνικής αυτοδιάθεσης. Η αλλαγή που συντελέστηκε είναι φανερή στον «Ύμνον εις την ελευθερίαν» (1824) του Σολωμού: «Ο Ρήγας βλέπει πρώτιστα την κοινωνική εκδοχή της ελευθερίας· τα εικοσιπέντε κρίσιμα χρόνια που μεσολάβησαν έχουν διαφοροποιήσει τις συνειδήσεις, κι έτσι ο Σολωμός υμνεί την εθνική ελευθερία και τις συγκρούσεις, τη νίκη». Βλ. Πολίτης 2005: 21.

Αλλά, αντικρουόμενα περιηγητικά αφηγήματα μεταφέρουν ότι τα θούρια τα τραγουδούσαν και οι Τούρκοι ή ότι έδειχναν ανοχή στο άκουσμά τους, αλλά και ότι το πατριωτικό τραγούδι του Ρήγα είχε απαγορευτεί με φερμάνι του Σουλτάνου, ενώ στη Θεσσαλονίκη κάποιος είχε συλληφθεί επειδή το μάθαινε στα παιδιά του. Από την ελληνική πλευρά, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ανασύροντας παιδικές αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη καταθέτει: «[...] εντός πλοίου οθωμανικού, παρερχομένου προ της οικίας ημών ήκουσα ποτέ Οθωμανούς ναύτας ψάλλοντας το “Ως πότε παλικάρια”, χωρίς να εννοώσι την σημασία ή και την σπουδαιότητα αυτού».

Γεγονός είναι ότι η διάδοση των πατριωτικών ασμάτων υπήρξε μεγάλη. Όσο πλησίαζε η έκρηξη της Επανάστασης εμφανίστηκαν πολλοί μιμητές του Ρήγα, ενώ γύρω στα 1820 η λέξη θούριος επιβλήθηκε ως ειδολογικός όρος για την πατριωτική ποίηση και καθιερώθηκε στην ελληνική γλώσσα. Κατά τη διάρκεια του Αγώνα, η ποίηση των θουρίων διαδόθηκε πέρα από τους κύκλους των μνημένων και των λογίων (Πολίτης 2000: 23-26).¹³

Η μυθοποίηση του Ρήγα ως μάρτυρα-ποιητή, όπως έχει καταδειχτεί, αποτέλεσε από τις αρχές του 19ου αιώνα και εξής ένα από τα βασικά συστατικά που τροφοδότησαν τη φιλελληνική ματιά (Παντελοδήμος 2010· Αρβανιτάκης 2010· Καραγιώργος 2010). Ο ευρωπαϊκός κόσμος, ήδη στα 1812, μέσα από τη δημοσίευση ενός ανώνυμου «Greek War Song» στο δημοφιλές *Child Harold* του Byron, μάθαινε για έναν ποιητή που πέθανε στην προσπάθειά του να ξεσηκώσει την Ελλάδα. Την ίδια χρονιά, το γαλλικό κοινό πληροφορούνταν μέσα από το λήμμα «Rigas», σε γνωστό βιογραφικό λεξικό, για τη ζωή του και τα ματαιωμένα του σχέδια. Μέσα στα χρόνια της Επανάστασης (1824), ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, πρόσωπο προσκείμενο στον κοραϊκό κύκλο, δημοσίευσε στο σημαντικό περιοδικό *Revue Encyclopédique*, το «Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des auteurs principaux de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce». Η πρώτη αυτή έγκυρη βιογραφία του Ρήγα, που τον εμφάνιζε ως πρωτεργάτη της ελληνικής εθνεγερσίας, κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά σε αυτοτελή έκδοση, περιλήφθηκε στην περίφημη *Biographie universelle, ancienne et moderne* (1824) του Michaud, μεταφράστηκε πάραυτα στα αγγλικά, στα ιταλικά (στο φιλελληνικό περιοδικό *Antologia*) και στα γερμανικά. Η δημοσίευση σε γαλλική μετάφραση του «Θουρίου» («Hymne de Guerre de Rigas») στα *Chansons populaires* του Fauriel το 1825, μαζί με τον μεταφρασμένο επίσης στα γαλλικά σολωμικό «Υμνο», προπαγάνδισε τον Αγώνα στο γαλλικό και ιταλικό κοινό. Το όνομα του Ρήγα ως ποιητή και πρωτεργάτη της ελληνικής παλιγγενεσίας απέκτησε έτσι μια αναγνωρίσιμη θέση στα ευρωπαϊκά, φιλελεύθερα και φιλελληνικά περιβάλλοντα.

Η στρατευμένη ποίηση του Ρήγα δείχνει να συγκροτεί τη γέφυρα που συνδέει, στο λογοτεχνικό πεδίο, την ώριμη, ριζοσπαστική φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού με την Επανάσταση. Η συμβολή, ωστόσο, του κύκλου του στις ζυμώσεις που κυοφορήθηκαν μέσα στην «κρίσιμη δεκαετία του 1790» προς την κατεύθυνση της νεωτερικότητας, αποβλέποντας στην ποιητολογική ανανέωση, την ιδεολογική και κοινωνική χειραφέτηση, την ελευθερία της έκφρασης και την τόνωση του εθνικού συναισθήματος, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αλλαγή, είχε περισσότερες όψεις.

Ο Ρήγας κατά τη διάρκεια της πρώτης παραμονής του στη Βιέννη το 1790, οπότε και τύπωσε το *Φυσικής Απάνθισμα*, ένα εγχειρίδιο επιστημονικής εκλαϊκευσης, ερανιζόμενος από τη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια και από το ρεπερτόριο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (Πέτσος 2002· Ψαρράς 2020), πραγματοποίησε ένα σημαντικό βήμα για

¹³ Πληροφορίες και βιβλιογραφία για τους θουρίους και τα συναφή προεπαναστατικά, επαναστατικά και μετεπαναστατικά τραγούδια έχουν συγκεντρωθεί από τον Αλέξη Πολίτη στο ηλεκτρονικό αρχείο <https://anemi.lib.uoc.gr/about/collections/callirrhoe/>.

την ανανέωση της πλασματικής αφήγησης: με τα έξι μεταφρασμένα διηγήματα του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* εισήγαγε το πεζό νεωτερικό αφήγημα (Αθήνη 2010: 40-45), η δράση του οποίου εκτυλίσσεται σε σύγχρονο χρονοτόπο – εδώ στο Παρίσι «κατά τον παρόντα αιώνα». Ταυτόχρονα, μεταφέροντας στην ελληνική γλώσσα αφηγήματα ενός από τα μεγάλα best-sellers του δικτύου του παράνομου γαλλικού βιβλίου (Αθήνη 2021), του κρυπτόνυμου πίσω από αστερίσκους *Rétif de la Bretonne*,¹⁴ πρόβαλε αιτήματα όπως ο διαταξικός γάμος, η κοινωνική ισότητα, η ελευθερία της βούλησης στην επιλογή συντρόφου, το δικαίωμα στην έκφραση του συναισθήματος, η απαλλαγή από προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες του «παλαιού καθεστώτος». Έχοντας, μάλιστα, αντιληφθεί ότι σύστηνε έναν «Βολταίρο για τις καμαριέρες» και έναν «Ρουσό για τις μοδίστρες», χαρακτηρισμοί που έχουν αποδοθεί στον Γάλλο συγγραφέα ως εκλαϊκευτή των ιδεών του Διαφωτισμού, έσπευδε στη σελίδα τίτλου να προκαταλάβει ενστάσεις των συγχρόνων κατηγορών του, όχι όμως και μεταγενέστερων μελετητών του που το χρέωσαν ως «νεανικό αμάρτημα», σε δυσαρμονία προς το στρατευμένο έργο του: οι αισθηματικές ιστορίες «εις υπανδρείαν καταντούν, η οποία είναι μυστήριο και ας μην πολυλογούν» (Πίστας 2001: 66).

Απευθύνοντας το βιβλίο του «εις όλες τες αισθαντικές νέες και νέους (ωσάν οπού όλον το βιβλίων ενάγεται εις την νεανικήν ηλικίαν)», επιδίωκε να ικανοποιήσει τις προσδοκίες της νέας γενιάς και, μάλιστα, παραχωρούσε την προτεραιότητα στο γυναικείο φύλο έναντι του ανδρικού. Έξι χρόνια αργότερα, στο σύνταγμα του (*Νέα Πολιτική Διοίκησης*, άρθρο 22) θα πρότεινε την ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση: «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία διά τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη». Μέσα από μυθοπλαστικό ένδυμα, λοιπόν, μετέφερε τα «δίκαια του ανθρώπου», όπως είχαν ήδη διατυπωθεί ένα χρόνο πριν τη δημοσίευση του *Σχολείου* από τη Γαλλική Επανάσταση.

Τη δραστικότητα του εγχειρήματος του Ρήγα φανερώνει η δημοσίευση δύο μόλις χρόνια μετά, το 1792, της συλλογής *Έρωτος αποτελέσματα* με τρία αισθηματικά πεζογραφήματα. Τα αρχικά I*** K***, που υπογράφουν τον πρόλογο, υποδεικνύουν την εμπλοκή του Ιωάννη Καρατζά του Κύπριου, συμμάρτυρα του Ρήγα. Στις αισθηματικές αυτές ιστορίες της συλλογής, η οποία διέφυγε των μηχανισμών καταστολής, ενδεχομένως λόγω της κρυπτονομίας του συγγραφέα, σημειώνοντας πλούσιες εκδοτικές τύχες,¹⁵ οι κοινωνικοί προβληματισμοί μεταφέρονται από το «ευρωπαϊκό» γοητευτικό Παρίσι σε ελληνόφωνες περιοχές (στα δύο πρώτα αφηγήματα στην Κωνσταντινούπολη) (Vitti 1989/1993· Αθήνη 2010: 45-46 και 1998-1999).

Ο Καρατζάς εισήγαγε έναν νεωτεριστικό λόγο περί έρωτα και, όπως και ο Ρήγας, νέα πρότυπα για τις αισθηματικές και οικογενειακές σχέσεις, βασισμένα στη συναίνεση, την αμοιβαιότητα, που δεν παρακωλύουν την ελεύθερη έκφραση του συναισθήματος (Χατζηπαναγιώτη 2005· Χουρίας 2015· Μαυρέλος 2020). Οι δύο συλλογές, τυπωμένες στη Βιέννη, τον κατ' εξοχήν χώρο του λόγιου βιβλίου, με νοητές και νοητούς αναγνώστριες και αναγνώστες (ή πρωταγωνίστριες και πρωταγωνιστές στην περίπτωση του *Έρωτος αποτελέσματα*), τα μέλη εύπορων οικογενειών αστικών κέντρων (παροικίες, Βουκουρέστι, Κωνσταντινούπολη, κ.α.), υποδεικνύουν την ανάδυση νέων ηθών ή, επεικέστερα, μια κατάσταση αναμονής για την αποδοχή τους.

¹⁴ Αντλήθηκαν από την πολύτομη συλλογή *Les Contemporaines ou aventures des plus caractéristiques femmes de l'âge présent recueillies par N.E.R.D.L.B.*, 1781-1783.

¹⁵ Γνώρισε τουλάχιστον έξι επανεκδόσεις μέχρι την Επανάσταση: I*** K***, *Έρωτος Αποτελέσματα ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*. Βιέννη: Γ. Βεντότης, 1792· Βιέννη, 1792 (Κωνσταντινούπολη; 1798+, ή 1800-1815)· Βενετία: Π. Θεοδοσίου, 1800 ή 1801· Βιέννη: Γ. Βενδότης, 1809· Βενετία: Ν. Γλυκής, 1816.

Όπως, πάντως, έχει επισημάνει ο Πολίτης δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κοινές πρακτικές, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις αγροτικές κοινωνίες του ελλαδικού χώρου, παρά για «ρωγμές απ' όπου περνούσαν κάποιες μικρές ακτίνες από τη λάμψη που προκαλούσε η παρουσία του άταχτου γιου της αρχαίας θεάς». Ρωγμές, οι οποίες, μέσα από το παράθεμα από τον *Ζωγράφο* του Γρηγόριου Παλαιολόγου (1842) που ανασύρει, φαίνεται ότι πολλαπλασιάστηκαν με την Επανάσταση:¹⁶

Τώρα δεν είμεθα εις τον πρωτινόν καιρόν. Οι εξαδέλφοι και αι εξαδέλφαι μέχρι τρίτου βαθμού κατ' ευθείαν και πλαγίαν γραμμήν, ημπορούν να φιληθούν σήμερον εξαίρετα, χωρίς να παρεξηγηθεί. Αυτό είναι μάλιστα *de bon ton*. Η επανάστασις εάν δεν μας έκαμεν άλλον καλόν, μας εξεσκούριασεν ολίγον. Σήμερον οι νέοι ημπορούν *sans façon* ν' αυλίζουν τας νέας, όταν δηλαδή έχουν σκοπόν νόμιμον, διά να σπουδάσει και να γνωρίσει ο εις τον χαρακτήρα του άλλου. Όχι καθώς εις τον καιρόν μου, ότε δεν άφηναν οι γονεΐς τον γαμβρόν να ομιλήσει κατ' ιδίαν την νύμφην, παρά μετά τον γάμον. Σήμερον ο αρραβωνιαστικός ευγάλει *brazzo* την αρραβωνιαστικήν του εις τον περίπατον, την διασκεδάζει κατ' ιδίαν με την άμαξαν, την υπάγει εις το θέατρον. Αι γυναΐκες εν γένει δεν βλέπουν τους άνδρας, καθώς πρώτα, από τα καφάσια, ως αι Οθωμανίδες και αι Αρμένισσαι [...] Ωραίον πράγμα είναι η ελευθερία. Ο Θεός αναπαύσει την ψυχή του, όστις την εφεύρε! (Παλαιολόγος 1989: 92-93).

Όπως συνάγεται, παρόλη την ειρωνική χροιά που διακρίνει την αφήγηση, η εξέγερση και η απαλλαγή από τον ξένο ζυγό επέφεραν αναπόφευκτα τις προσδοκώμενες αλλαγές στις κοινωνικές, οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις, υποδεικνύοντας την προδρομικότητα και τη διορατικότητα του *Σχολείου* και του *Ερωτος αποτελέσματα*.

Την καλλιέργεια του πεζού αφηγήματος υποστηρίζει το τρίτο μέλος της «λογοτεχνικής σχολής», ο Αντώνιος Κορωνιός, δημοσιεύοντας τη μετάφραση της *Γαλάτειας* στα 1796 (Αθήνη 2010: 25-27).¹⁷ Το αισθηματικό μυθιστόρημα δεν αποβλέπει σε κοινωνικούς προβληματισμούς, αλλά στην έκλυση του συναισθήματος και τη διάχυση της αισιοδοξίας (το κυρίαρχο συναισθημα του Διαφωτισμού), που εξασφαλίζει το *happy end*. Το είδος του ποιμενικού μυθιστορήματος στο οποίο εγγράφεται, δεν ήταν προφανώς ανοίκειο στο ελληνόφωνο κοινό, στις έμμετρες εκφορές του· ωστόσο, ανανεωμένο μέσα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, πρόσφερε το όχημα για να διοχετευθεί η (ρουσωική) αγνότητα της φυσικής ζωής και η ευαισθησία (*sensibilité*), που μαζί με τον ορθό λόγο συνθέτουν το βασικό δίπολο του Διαφωτισμού (Mortier 1969).

Σε μια ανάλογη ειδυλλιακή ατμόσφαιρα κινούνται δύο από τα τρία κείμενα που απαρτίζουν τον *Ηθικό τρίποδα*, που ανήκει στη δεύτερη φάση της εκδοτικής δράσης του Ρήγα (Ταμπάκη & Di Salvo 2000): πρόκειται για το «ηθικό παραμύθι» «Βοσκοπούλα των Άλπεων» (σε έμμετρη μεταφορά γαλλικού πεζογραφήματος)¹⁸ και το «θαλασσινό ειδύλλιο» «Πρώτος ναύτης»¹⁹ (σε ρυθμική πρόζα, μετάφραση αυτή τη

¹⁶ Βλ. Πολίτης 2016: 162-163. Για μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, βλ. Καστρινάκη 2022.

¹⁷ *Γαλάτεια, δράμα ποιμενικόν, υπό κυρίου Φλωριανού*. Μεταφρασθέν εκ της Γαλλικής εις την ημετέραν διάλεκτον παρά Αντωνίου Κορωνιού Χίου. Βιέννη, Μ. Πούλιου (1796)· *Φλωριανού Γαλάτεια εις Βιβλία Δ'*. Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού εις την κοινήν των νυν Ελλήνων διάλεκτον, και εκ δευτέρου τυπωθείσα. Ρέκιον Αυστρίας, Μ. Χ. Αδόλφος (1824). Μεταφέρει το μυθιστόρημα του Jean-Pierre Claris de Florian, *Galatée, roman pastoral imité de Cervantès* (1783). Βλ. Αθήνη 2010: 25-27.

¹⁸ Πρόκειται για το έργο του Jean-François Marmontel, *La bergère des Alpes* (1783).

¹⁹ *Ο πρώτος ναύτης. Ποίημα εις δύο άσματα Γεσνέρου, Γερμανού ποιητού*. Μεταφρασθέν εις την ημετέραν παρά Αντωνίου Κορωνιού Χίου. Βλ. Αθήνη 2010: 30-31.

φορά από τα γερμανικά)²⁰ και πάλι από τον Αντώνιο Κορωνιό. Και εδώ ο ορθός λόγος συμπλέκεται με την ευαισθησία, η έκβαση είναι αίσια, όπως και στα περισσότερα από τα άλλα αφηγήματα του κύκλου. Στο πρώτο, η ευγενούς καταγωγής Αδελαΐς, μεταμφιεσμένη σε βοσκοπούλα για να πενήσει τον αγαπημένο της, εγκαταλείπει τη χηρεία και, δίνοντας ένα καλό παράδειγμα «γυναικείας σωφροσύνης», όπως σημειώνεται κάτω από τον τίτλο, επανέρχεται στην κοινωνική ζωή, όταν συναντά έναν καινούριο, αληθινό έρωτα. Στο δεύτερο, η αθώα Μελίνδα θα σμίξει με τον παιδικό της έρωτα, όταν εκείνος, ξεχωριστό παράδειγμα εργατικότητας, θα κατασκευάσει ένα πλοiάριο, για να γεφυρώσει την απόσταση που είχε ανοίξει ο σεισμός ανάμεσα στην πελοποννησιακή ακτή και στο νησί των Κυθήρων.

Τα δημοφιλή ηθικοδιδασκικά αυτά προϊόντα της λογοτεχνικής παρακαταθήκης του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που υπηρετούν το κυρίαρχο αισθητικό δόγμα του ωφέλιμου και του τερπνού, προσλαμβάνουν ιδεολογική χροιά μέσα στα συμφραζόμενα της ελληνικής «κρίσιμης δεκαετίας του 1790». Κάτω από τον τίτλο της «Βοσκοπούλας των Άλπεων», τονίζεται κεφαλαιογράμματα, παραφρασμένη με αποφθεγματικό τρόπο, η ρήση του Γάλλου συγγραφέα Marmontel: «Ο ΙΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΡΩΣ ΕΜΦΩΛΕΥΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΝ, ΚΑΙ Η ΚΑΡΔΙΑ ΔΕΝ ΓΗΡΑΣΚΕΙ ΠΟΤΕ». Στον «Πρώτο ναύτη» τα Κύθηρα, το νησί της Αφροδίτης και του Έρωτα, ανακαλούν το απώτερο ελληνικό παρελθόν, προσθέτοντας ψηφίδες στο υπό διαμόρφωση αφήγημα της πολιτισμικής συνέχειας. Επίσης, η ανάδειξη της αποτελεσματικότητας της ναυτικής τέχνης παραπέμπει στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, που θα αποτελέσει τον στυλοβάτη της οικονομικής ζωής του ελληνισμού, αλλά και του Αγώνα (Βελουδής 1983).

Αδρότερη ιδεολογική φόρτιση διακρίνει τα αρχαιόθεμα κείμενα «Ολύμπια» και *Νέος Ανάχαρσις*. Το πρώτο, με το οποίο άνοιγε ο *Ηθικός τρίπους*, ήταν έμμετρη μετάφραση ενός λιμπρέτου, το οποίο δεν προοριζόταν προφανώς για σκηνική παράσταση, αλλά για αναγνωστική χρήση.²¹ Τοποθετώντας τη δράση στην Ήλιδα και την εκτύλιξή της κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων, του κορυφαίου αυτού θεσμού της αρχαιότητας που είχε φέρει στην επικαιρότητα η Γαλλική Επανάσταση και είχε εισπράξει επαίνους στην *Εφημερίδα* των αδελφών Πούλιου του 1793, συνέδεε την «αναβίωση» των αγώνων με την ανάδειξη της σχέσης των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους. Αξιοσημείωτη είναι η τυπογραφική παρέμβαση στην επωδό του πρώτου χορικού, όπου η λέξη «Ελευθερία» σημειώνεται εμφατικά με αραιά στοιχεία: «Ω τερπνά φίλτατα δάση, ω πανευτυχής φιλάτη Ελευθερία».

Ακόμη πιο πρόσφορος για ιδεολογική εκμετάλλευση στάθηκε ο *Νέος Ανάχαρσις*. Το γαλλικό αρχαιόθεμο, παιδαγωγικό πεζογράφημα αποτελούσε αντιπροσωπευτικό προϊόν του ρεύματος «retour à l'antique» που εξέθρεφε τη μόδα της αρχαιολατρίας, η οποία είχε κατακλύσει το γαλλικό κοινό μετά το 1789.²² Στη συλλογική, αποσπασματική του μετάφραση είχαν εμπλακεί ο Γεώργιος Βεντότης, ο Γεώργιος Σακελλάριος και ο Ρήγας· ο τελευταίος, μάλιστα, ανέλαβε, ίσως όχι τυχαία, τη μετάφραση του κεφαλαίου που εξιστορεί την περιδιάβαση του Αναχάρσιδος στη Θεσσαλία, τον γενέθλιο τόπο του.²³ Εδώ πολλές υποσημειώσεις στο κείμενο

²⁰ Πρόκειται για το έργο του Salomon Gessner, *Der erste Schiffer* (1762).

²¹ Πρόκειται για το *L'Olimpiade* (1733) του δημοφιλούς Ιταλού λιμπρετίστα Petro Metastasio, το οποίο γνώρισε μεγάλη σκηνική και εκδοτική επιτυχία. Βλ. Πούχνερ 2009.

²² Jean-Jacques Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (1788). Βλ. Ταμπάκη 2000.

²³ *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα περί το μέσον του τετάρτου αιώνα προ Χριστού*. Συντεθείσα εν τη γαλλική διαλέκτω παρά του κυρίου Βαρθολομαίου και μεταφρασθείσα παρά του Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου εκ Κοζάνης. Βιέννη: Μ. Πούλιου, τ. 1 (1797). *Νέος Ανάχαρσις*, μεταφρασθείς, τα μεν 32, 33, 34 κεφάλαια παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου, τα δε 35.36.37.38

παραπέμπουν στη *Χάρτα*, το σημαντικότερο χαρτογραφικό του επίτευγμα, γεφυρώνοντας το αρχαίο παρελθόν με το δύστηνο παρόν μέσα από τοπωνύμια και μνημεία του ελληνικού χώρου. Την ίδια χρήση, την υπενθύμιση της πολιτισμικής συνέχειας, επιτελούν οι υποσημειώσεις του μεταφραστή Ρήγα στη συγκριτική προσέγγιση των αρχαίων χορών με αυτούς της εποχής του. Αναφερόμενος στους πολεμικούς χορούς και διαπιστώνοντας με λύπη ότι έχουν επικρατήσει οι τουρκοί όροι (μεϊδάν-ογιουνού, μάνδρα-χαβασί κτλ.) σχολιάζει: «Αφού εχάσαμεν το παν, συνεχάθησαν και τα ονόματα των χορών». Ένα τελευταίο ενδεικτικό παράδειγμα ιδεολογικής διαχείρισης του μυθιστορήματος είναι η επίταση της σημασίας σημείων που εξαίρουν την αγάπη για την ελευθερία και τη φιλοπατρία, μέσω της τυπογραφικής αραίωσης: «Τι δεν θέλει κάμετε λοιπόν, όταν χρειάζεται να εκδικήσετε την πατρίδα σας;» Τα περικείμενα απευθύναν την έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* προς τους απογόνους των Ελλήνων που φλογίζονται να γνωρίσουν την ιστορία του «πολυθρυλήτου Γένους» τους· το λάνσαραν ως προσκλητήριο στο «φιλομαθέστατον γένος των Ελλήνων», που δεν περιμένει «παρά μια λεπτοτάτην αύραν, ένα μικρόν ελατήριο, δια να εκτιναχθεί πάλιν εις την κορυφήν του Ελικώνος». Το πρόβαλαν ως ένα από τα μεταφραστικά desiderata, καθώς, «όσοι [από τους ομογενείς] εις άλλας διαλέκτους ανέγνωσαν ταύτην την περιήγησιν, εδρόσιζον το βιβλίον με δάκρυα, βλέποντες εν ταυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων μας». Η ιδεολογική αυτή αναπλαισίωση επιδίωκε να εξάρει την «ελληνική» υπερηφάνεια και να επιτείνει στη συνείδηση του αναγνώστη τη σύνδεση με την υψηλά ιεραρχημένη προγονική κληρονομιά.

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τα διασταυρούμενα και επικαλυπτόμενα νήματα που διακρίνουν τη μεταφραστική, συγγραφική και εκδοτική αυτή παραγωγή, παραμένοντας στο πεδίο της μυθοπλασίας, του miscere utile dulci και της στρατευμένης λογοτεχνίας, θα στεκόμασταν στα εξής σημεία:

- Εισαγωγή νεωτερικών αφηγηματικών ειδών, όπως η νουβέλα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, *Έρωτος αποτελέσματα*) και το πεζό μυθιστόρημα (*Γαλάτεια*, *Νέος Αναχάρσις*).
- Σύσφιξη των σχέσεων με την ευρωπαϊκή γραμματεία του Διαφωτισμού (γαλλική, ιταλική, γερμανική) και πριμοδότηση της μετάφρασης ως μέσου πολιτισμικής μεταφοράς.
- Ισότιμη φιλοξενία και στις δύο συνιστώσες του διαφωτιστικού δίπολου, στον ορθό λόγο και το συναίσθημα.
- Διάχυτη απήχηση των ρουσσοικών αντιλήψεων για την πρωταρχική αγαθότητα και την απλότητα της ζωής κοντά στη φύση, μέσα από τον «Πρώτο ναύτη», του επιφανέστερου θαυμαστή και εκφραστή του Rousseau, Salomon Gessner, το ποιμενικό μυθιστόρημα *Γαλάτεια* του Florian και τη «Βοσκοπούλα των Άλπεων» του Marmontel.
- Στο πλαίσιο μιας μακροσκοπικής θεώρησης, θα σημειώναμε ότι η λογοτεχνική παραγωγή κινείται στο μεταίχμιο μεταξύ κλασικισμού και προ-ρομαντισμού.
- Αξιοπρόσεκτη, επίσης, είναι η υιοθέτηση μιας ενεργητικής, θαρραλέας στάσης μπροστά στο μετάφρασμα, που παραχωρεί χώρο για να εκφραστεί η «φωνή» του Έλληνα διαμεσολαβητή, μεταφραστή, εκδότη ή τυπογράφου.
- Θα επισημαίναμε, τέλος, την ευδιάκριτη αμοιβαία διάχυση ανάμεσα σε ποίηση και πεζογραφία, σε στίχο και πρόζα, που δείχνει να εκφράζει τα αισθητικά και

και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, διορθωθείς και εκδοθείς παρά του αυτού. Βιέννη [Pichler], τ. 4 (1797).

λογοτεχνικά διλήμματα και τους προβληματισμούς που συμμερίζονται τα μέλη της «σχολής».

Αναφερθήκαμε ήδη στη ρυθμική πρόζα του ειδυλλίου «Πρώτος ναύτης», το οποίο, μάλιστα, δεν χωρίζεται σε κεφάλαια, αλλά σε άσματα. Εδώ, ο μεταφραστής του Αντώνιος Κορωνιός επέλεξε ένα πεζόμορφο στο γερμανικό του πρότυπο κείμενο και επιχείρησε να το μεταφέρει πιστά στην ίδια μορφή. Στη «Βοσκοπούλα των Άλπεων» ενδέχεται ο μεταφραστής, η πατρότητα του οποίου δεν αποδίδεται με βεβαιότητα στον Ρήγα, να μεταποίησε σε στίχο το πεζό πρότυπο. Καθαρή μεταφραστική παρέμβαση αποτελεί, πάντως, ο αξιοσημείωτος αριθμός των ένθετων λυρικών ποιημάτων που παρεμβάλλονται οργανικά στην αφήγηση στο *Σχολείον* και στη *Γαλάτεια*: την ίδια πρακτική, ακολουθώντας το προηγούμενο του *Σχολείου*, είχε υιοθετήσει και ο δημιουργός του *Έρωτος αποτελέσματα*. Αυτή η αμοιβαία διάχυση ή σύμμειξη στίχου και πρόζας θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από το πρίσμα του βάρους που ασκούσε η έμμετρη αφηγηματική παράδοση, ενός ορίζοντα εμπειρίας που κινδύνευε να παραβιαστεί βίαια από την εισαγωγή νεωτερικών στοιχείων. Τα παρεμβαλλόμενα στιχουργήματα προσέδιδαν ποιητικότητα στην πεζή αφήγηση. Επιπλέον, καθώς τα στιχουργήματα αυτά ήταν τραγούδια που προέρχονταν από την εγχώρια, φαναριώτικη παράδοση, συνέβαλαν στην πολιτογράφηση και οικειοποίηση των νεωτερικών αφηγημάτων. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η προσθήκη τους απέκτησε σταδιακά και ένα πρόσθετο περιεχόμενο. Συνθέματα ανώνυμων ή γνωστών στιχουργών και συνθετών όφειλαν την ευρεία τους διάδοση στον φαναριώτικο αστικό χώρο (Κωνσταντινούπολη και Παραδουνάβιες Ηγεμονίες), στις χειρόγραφες ανθολογίες ή συλλογές, τις ονομαζόμενες μισμαγίες (από την τουρκική λέξη *mesma* που σημαίνει ανθολογία και γενικά συλλογή). Η ένθεση των τραγουδιών στις τρεις εκδόσεις προσέφερε στα στιχουργήματα το βήμα, για να διαβούν το κατώφλι του τυπογραφείου. Η δυναμική της τυπογραφίας θα συνέβαλε, πέρα από την ευρύτερη γεωγραφική τους διάδοση, στην αξιοδότηση της γηγενούς ποιητικής παρακαταθήκης, στην καταξίωσή της ανάμεσα στους συγχρόνους της και εν τέλει στην ενθάρρυνση να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί ο νεότερος λυρισμός (Αθήνη 2010: 213-225).

Τη θέση αυτή ανέλαβε να διατυπώσει ρητά ο Αντώνιος Κορωνιός στον «Πρόλογο» της *Γαλάτειας*, που ενέχει θέση λογοτεχνικού μανιφέστου, όπου σημειώνει: «είναι άξια να κοινολογούνται τα τραγούδια ενός γένους», θεωρώντας ότι η καλλιέργεια της ποίησης θα οδηγούσε σε εθνική πολιτισμική αναγέννηση. «Άμποτες κάθε ποιητής ονομαστός να εσύναζε τα ποιήματά του, να τα εσχολίαζε με ταις προσήκουσαις σημειώσεις, και να τα εκοινολογούσε εις όλους δια του τύπου»· θα μπορούσε τότε να «εγείρει εκείνην την φιλοτιμίαν, όπου είναι η μητέρα των εφευρέσεων, και δεν ηθέλαμεν αργήσει να ιδούμεν Ανακρέοντα, Μόσχους και ίσως και κανέναν Όμηρον». Και έκλεινε το προλογικό του μανιφέστο: «Αυτοί οι στοχασμοί με επαρακίνησαν, θέλοντας να εκδώσω εις φως το παρόν ποίημα, να προσαρμόσω μερικά ειδικά μας τραγούδια αντί των του συγγραφέως». Όπως σημειώνει, «από τα τυπωμένα [δηλαδή τα τραγούδια του *Σχολείου* και του *Έρωτος αποτελέσματα*] δεν ηθέλησα να πάρω», επιδιώκοντας έτσι να επαυξήσει το τυπωμένο σώμα της φαναριώτικης ποίησης. Το αίτημα αυτό της αξιοδότησης του νεοελληνικού λυρισμού, διατυπωμένο μέσα στα χρόνια της τελευταίας, «κρίσιμης δεκαετίας» του 18ου αιώνα, προετοίμαζε το έδαφος για την αυταξία που θα άρχιζε να αποκτά η ποίηση μέσα στα προεπαναστατικά χρόνια με τον «Νέο Ανακρέοντα» Αθανάσιο Χριστόπουλο και τον Ιωάννη Βηλαρά (Αθήνη & Ξούριας 2015: 34-38).

Μέσα από την οπτική της βραχύβιας «λογοτεχνικής σχολής» του Ρήγα η «μετακένωσις» (τον όρο θα εισήγαγε μέσα στην προεπαναστατική εικοσαετία ο

Κοραής (1986: 561-564)) ήταν μια χρήσιμη διαδικασία, που επέτρεπε τον συντονισμό με την Ευρώπη, την κάλυψη εγγενών κενών (στη συγκεκριμένη περίπτωση η μυθοπλασία σε πεζό λόγο), αλλά και τη μεταφορά «από τα κοφίνια των αλλογενών εις τα κοφίνια των Ελλήνων» του τοκοφόρου κεφαλαίου της αρχαιότητας, έστω και διαμεσολαβημένου. Για την ανάπτυξη της λυρικής ποίησης, είδους που επίσης συνδέεται με τη νεωτερικότητα, η μεταφορά κρίθηκε ως ανώφελη ξενομανία, αφού υπήρχαν οι διαθέσιμοι πόροι που πληρούσαν τα προσόντα για να καθιερωθούν ως λυρική ποίηση του «γένους». Συνεπώς, η βούληση για ανανέωση επιχειρήθηκε μέσα από μια διπλή δυναμική, που εξέφραζε ταυτόχρονα την τόλμη της δοκιμασίας στο ξένο και το αίσθημα αυτοπεποίθησης και αυτοεκτίμησης για τη γηγενή παρακαταθήκη.

Επιχειρώντας, εν τάχει, μια προβολή των αιτημάτων που αναδύθηκαν μέσα από τους λογοτεχνικούς πειραματισμούς του κύκλου του Ρήγα στην πρώτη δεκαετία της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, διακρίνουμε, νομίζω, την προδρομικότητα του εγχειρήματος: στην ποίηση κάποια πρώτα, ρομαντικά φαινόμενα γεννούν ελπίδες (Πολίτης 2017: 28-37), ενώ ξεκινά ο αγώνας δρόμου για τη συγγραφή ελληνικού μυθιστορήματος (Κατσιγιάννη 1997).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αθήνη, Σ. 1998-1999. Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, τ. 6: 265-271.
- Αθήνη, Σ. 2010. *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*. Αθήνα: INE/EIE.
- Αθήνη, Σ. 2013. Η φαναριώτικη λυρική ποίηση και το τυπωμένο βιβλίο: 1790-τέλος 19ου αιώνα. Στο Γ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 325-356.
- Αθήνη, Σ. 2021. Τα κατασχεμένα του Πούπλιου Μαρκίδη Πούλιου. Ένα κλειδί για την ιχνηλασία του γαλλικού βιβλίου στα χρόνια της ωρίμανσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού. *Ο Ερανιστής*, τ. 30: 493-524.
- Αθήνη, Σ. & Γ. Ξούριας. 2015. *Νεοελληνική Γραμματεία 1670-1830*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ελληνικά ηλεκτρονικά ακαδημαϊκά συγγράμματα και βοηθήματα: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3325>.
- Αρβανιτάκης, Δ. 2010. Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007)*. Υπέρεια, τ. 5, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα: 777-794.
- Βελουδής, Γ. 1983. Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού. *Αναφορές. Έξι νεοελληνικές μελέτες*. Αθήνα: Φιλιππότης: 11-29.
- Βρανούσης, Λ. 1953. *Ρήγας*. Αθήνα: «Αετός».
- Βρανούσης, Λ. 1960. Ο «Πατριωτικός Ύμνος» του Ρήγα και η ελληνική «Καρμανιόλα». Στο Ν. Β. Τωμαδάκης (επιμ.), *Εις μνήμην Κ. Άμαντου (1874-1960)*. Αθήνα: 299-336.
- Βρανούσης, Λ. (επιμ.). 1995-2000. *«Εφημερίς», η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί. Βιέννη 1791-1797. Εκδότες οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών-KEMNE.
- Δάρδας, Α. Ν. 1999. Οι ελληνικές εκδόσεις των Σιατιστινών Μαρκίδων Πούλιου στη Βιέννη (1791-1797). Οι απόδημοι στην Αυστροουγγαρία αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου πρωτεργάτες στο φωτισμό του Γένους. Στο Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη, 8-10.11.1996*. Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης: 81-118.

- Δημαράς, Κ. Θ. 1977/2002. Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική 1791-1800. Στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 8η έκδοση. Αθήνα: Ερμής: 245-262 και 503-505.
- Ζαχαρού-Λουτράρη, Α. Κ. 1998. *200 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα και των συντρόφων του. Οι Χίοι Εθνομάρτυρες Ευστράτιος Αργέντης και Αντώνιος Κορωνιός σύντροφοι του Ρήγα*. Χίος: Περιγητική Λέσχη Χίου-Βιβλιοθήκη Κοραΐς Χίου.
- Καραγιώργος, Π. 2010. Ο Ρήγας στη διεθνή βιβλιογραφία, Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου 2007)*, Υπέρεια, τ. 5. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα: 871-881.
- Καστρινάκη, Α. 2022. «Η Επανάστασις μας εξεσκούριασεν ολίγον». Περί έρωτος παραστάσεις και ιδέες στη λογοτεχνία του νεοσύστατου κράτους. Στο Δ. Πολυχρονάκης & Α. Κατσιγιάννης (επιμ.), *«Ιδού, γλυκέ Φιλόπατρι, της λύρας μου τα μέλη»*. Η λογοτεχνία στην Επανάσταση και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης: 255-284.
- Κατσιγιάννη, Ά. 1997. Ένας άνισος αγώνας δρόμου. Εκδοτικές πληροφορίες για τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα. Στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης: 31-41.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 1998. *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 2012. Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων. Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα. Στο Κ. Δέδε & Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων»*. Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός). Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ: 35-49.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (επιμ.). 2000. *Νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομογοδανίας. Ρήγας Βελεστινλής. Απαντα τα σωζόμενα*, τ. 5. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 2021. Διαφωτισμός και Επανάσταση. Η διαπλοκή δύο όρων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. *Ο Ερανιστής*, τ. 30: 591-598.
- Κοραΐς, Α. 1986. Εις την έκδοσιν (1814) των βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία και τέλος των Αυτοσχεδίων Στοχασμών περί ελληνικής παιδείας και γλώσσης. *Αδαμαντίου Κοραΐ. Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λάιος, Γ. Σ. 1958. Γεώργιος Βεντότης, ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος, και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία). *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. 3, αρ. 6: 162-184.
- Legrand, É. 1891/1996. *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτό μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αιμιλίου Λεγράντ, μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, ανατύπωση*. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα».
- Μαυρέλος, Ν. 2020. Αφιέρωση και «Προοίμιον» του Έρωτος αποτελέσματα (1792): Εγκώμια στην αρετή και τον έρωτα με χρήση λεξικού. *Kathedra*, τ. 7: 137-156.
- Μύαρης, Γ. Κ. 2006. Νέα δεδομένα και ερευνητικά ζητούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα. Στο *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Υπέρεια, τ. 4. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα: 709-736.
- Ξούριας, Γ. 2013. «Μόνε κάτι κονζάκια» ή «ένα πλήθος σκωριασμένων λέξεων»; Λόγος και αντίλογος για τα φαναριώτικα στιχουργήματα στο τέλος του 18ου αι. Στο Γ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 306-324.
- Παλαιολόγος, Γ. 1989. *Ο ζωγράφος*, Επιμέλεια-εισαγωγή: Α. Αγγέλου. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Παντελοδήμος, Δ. 2010. Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα. Στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 4-7 Οκτωβρίου*

- 2007), *Υπέρεια*. τ. 5, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα: 1043-1053.
- Πατρινέλης, Χ. Γ. 1998. Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798). *Ελληνικά*, τ. 48: 113-129.
- Πέτσος, Κ. Θ. (επιμ.). 2002. *Φυσικής Απάνθισμα. Διά τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνες. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 2. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Πίστας, Π. Σ. 1969. Τα τραγούδια του «Εγκολπίου» του Ρήγα. *Ελληνικά*, τ. 22: 183-206.
- Πίστας, Π. Σ. (επιμ.). 2001. *Σχολείον των ντελικάτων εραστών. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Πολίτης, Α. 2000. Η διάδοση των επαναστατικών θουρίων. Στο Α. Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την Ιστορία, της Φιλολογία, την Ανθρωπολογία και άλλα*. Αθήνα: Πόλις: 151-163.
- Πολίτης, Α. 2005. Οι Θούριοι του Ρήγα και ο Ύμνος του Σολωμού. Εθνικοί και κοινωνικοί τόποι. *Κονδυλοφόρος*, τ. 4: 19-27.
- Πολίτης, Α. 2013. Φαναριώτικα τραγούδια. Από το τραγούδι στην αυταξία του λόγου, 1800-1820. Στο Ί. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler & Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχοιργήματα την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κύπρου-Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών-Ακαδημία Αθηνών: 385-403.
- Πολίτης, Α. 2016. Επαναστάσεως αποτελέσματα στον έρωτα. Προκαταρκτικές σημειώσεις για την απεικόνιση του έρωτα σε λογοτεχνικά κείμενα του 19ου αιώνα. Στο *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης 27-30 Μαρτίου 2014, Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τμήμα Φιλολογίας, τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών: 161-169.
- Πολίτης, Α. 2017. *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Πολίτης, Α. 2021. *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Πούχγερ, Β. (επιμ.). 2000. *Ρήγα Βελεστινλή. Τα Ολύμπια. Μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστάσιου Βιέννη 1797*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Πούχγερ, Β. (επιμ.). 2009. *Οι σωζόμενες θεατρικές μεταφράσεις του έλληνα ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλαρίου Κόδρος (1786, ανέκδοτο), Τηλέμαχος και Καλυψώ, Ορφεύς και Ευρυδίκη (Βιέννη 1796)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Ταμπάκη Α. (επιμ.). 2000. *Νέος Ανάχαρσις. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα Σωζόμενα*, τ. 4. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Ταμπάκη, Α. & Ι. Di Salvo. (επιμ.). 2000. *Ο Ηθικός Τρίπους. Ρήγας Βελεστινλής. Άπαντα τα Σωζόμενα*, τ. 3. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2005. Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας ή Ο έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού. *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Λευκωσία)*, τ. 31: 249-284.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2009. Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο *Ταχυδρόμος της Βιέννης* (1784) των Βεντότη και Baumeister και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους. *Κονδυλοφόρος*, τ. 9: 131-148.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ί. 2016. Λογοκρισία και Επανάσταση: Η φημολογούμενη έκδοση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* στη Λιψία. *Ο Ερανιστής*, τ. 20: 173-198.
- Ψαρράς, Δ. 2020. *Πώς συλλογάται ο Ρήγας; Επιστροφή στις πηγές*. Αθήνα: Πόλις.

Ξενογλωσση

- Gay, P. 1969. *The Enlightenment: An Interpretation*, τ. Β΄, The Science of Freedom. Νέα Υόρκη: Α. Knopf.
- Kitromilides, P. M. 2021. Enlightenment. Στο P. M. Kitromilides & C. Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*. Κέμπριτζ-Μασαχουσέτη-Λονδίνο: The Belknap press of Harvard University Press: 515-531.

- Mortier, Roland. 1969. Unité ou scission du siècle des Lumières?, *Clartés et Ombres au siècle des Lumières*. Γενεύη: Droz: 114-124.
- Sofou, A. 2007. “L’*Ephéméris*”. *Un journal grec libéral dans la Vienne des Habsbourg (1791-1797)*, Διδακτορική διατριβή. Παρίσι: Université de Paris-Sorbonne Paris IV.
- Vitti, M. (επιμ.). 1989/1993 *I*** K***, Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορία Ηθικοερωτικά -1792*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Xourias Y. 2015. L’européanisation fictive des Phanariotes. *Cahiers Balkaniques*, numéro hors série: *Les élites grecques modernes, XVIIIe-XXe siècles: Identités, modes d’action, représentations* (Παρίσι: Publications Langues O’): 119-128.

SUMMARY

ENLIGHTENMENT AND REVOLUTION: RIGAS AND HIS “LITERARY SCHOOL”

Stesi Athini

The partial earlier interpretation that the Greek Revolution arose from the traditional Greek society and from the desire of the nation to be liberated from the Ottoman yoke has now been replaced by the consideration of multiple causes. The Struggle for Freedom and Independence was the result of the combined dynamics of many factors that prepared the ground, while the demand of the revolt included not only national liberation, but also social justice, the conquest of individual rights, and political freedom. Special emphasis is placed on the dissemination of Enlightenment ideas. In the literary field, the revolutionary songs of Rigas seem to be the thread that connects the Struggle of 1821 with the years of the maturation of Greek Enlightenment and the spread of the ideas of the French Revolution: militant poetry (“*thouria*”), which, thanks to the wide dissemination it had experienced, reached the revolutionary Greek world. However, the literary contribution of Rigas and his circle was broader for the ferment that preceded it in Phanariot and Diasporic Hellenism. This “lost generation” that was active during the crucial decade of the 1790s had sought the drastic renewal of fictional prose through modern or ideologically charged texts, the emergence of reason and sensibility, the basic diptych of Enlightenment ideology, the transference through literary clothing of the ideas of Voltaire and Rousseau, the strengthening of self-awareness through the connection with Greek antiquity, and, finally, the stimulation of the national consciousness that was being formed. And if concerning prose, this “literary school” turned mainly towards the transfer of foreign-language texts through translation (without, however, missing attempts at original writing), concerning lyricism, low-voiced, sentimental poetry, in an apt move, they interpolated it into modern sentimental prose narratives, through a fusion of verse and prose, and chose to highlight and support the indigenous Phanariot tradition.